

УДК 811.161.2'28

В. М. Бережняк

Семантичні типи прислівників у діалектному мовленні Лівобережжя

У статті на основі лексикографічних джерел та діалектних записів студентів НДУ імені Миколи Гоголя досліджуються типи прислівників за значенням, які вживаються у мовленні мешканців Східного Полісся, визначаються їх регіональні особливості.

Ключові слова: діалектне мовлення, локальна лексика, атрибутивні, обставинні прислівники, дериваційні суфікси, предикація, адвербіалізація.

В статье на основе лексикографических источников и диалектных записей студентов НГУ имени Николая Гоголя исследуются типы наречий по значению, которые употребляются в разговоре жителей Восточного Полесья, определяются их региональные особенности.

Ключевые слова: диалектная речь, локальная лексика, атрибутивные и обстоятельственные наречия, деривационные суффиксы, предикация, адвербиализация.

The adverbs in the dialectal speech of Eastern Polissia have not been systematized yet.

The works by F. Zhylyko, N. Prylypko and other linguists-dialectologists partly describe this part of speech as a problematic one among all other parts of speech.

On the basis of lexicographical sources and dialectal records done by the Nizhyn Mykola Gogol State University students the types of adverbs according used in the speech of the Left-Bank Ukraine residents are investigated and the regional features of the adverbs are described. Their two semantic types are defined: attributive and adverbial. Attributive adverbs are divided into two subgroups: adverbs of manner and adverbs of degree and measure. Adverbial ones are divided into adverbs of time, place and direction of action. Practical material proves that dialecticisms were formed due to the peculiarities of local inhabitants, the influence of neighboring countries, with the help of prefixes, suffixes and adverbialization.

Key words: dialectal speech, local lexics, attributive and adverbial adverbs, derivative suffixes, predication, adverbialization.

Частиномовний статус прислівника в науковій літературі визначається досить неоднаково. Прислівник виявляє характеризуючі

особливості й повнозначних частин мови, оскільки має лексичне значення та синтаксичну функцію, і службових слів, тому що не змінює своєї форми [1, с. 243]. І. Р. Вихованець переконаний, що прислівник не має свого специфічного лексичного значення. Воно базується на лексичному значенні прикметника, дієслова, іменника, що виступають у прислівниковій синтагматичній позиції [2, с. 153]. Прислівник втрачає категоріальну членованість вихідних для нього частин мови і набуває статусу безкатегоріальної частини мови [1, с. 246].

В українському мовознавстві одним із перших вагомих досліджень прислівника як частини мови є монографія І. К. Чаплі "Прислівник в українській мові" (Х., 1960). Проблеми відіменникової, відприкметникової, віддієслівної адвербіальної деривації, визначення семантико-синтаксичних груп прислівників вивчали І. К. Кучеренко, М. В. Леонова, І. К. Білодід, І. М. Уздиган, З. І. Іваненко, М. Я. Плющ. Прислівники староукраїнської мови давньоруської доби проаналізувала у першій своїй публікації Т. В. Назарова.

Уживання прислівників в українських говорах досліджене фрагментарно. Архаїчним структурам прислівників у поліських говорах присвятила статтю Н. П. Прилипко; прислівниковій лексиці у говорах району Карпат – Т. М. Розумик; словотвору прислівників народного мовлення Закарпаття – В. В. Німчук. Відсутній докладний опис прислівників східнополіського регіону.

Мета дослідження – охарактеризувати лексико-семантичні групи прислівників Лівобережнополіської зони, визначити специфіку їх уживання. Теоретичні положення викладені на основі фактичного матеріалу, взятого зі "Словника поліських говорів" П. Лисенка (К., 1974), "Словника східнополіського говору", уклад. А. С. Зеленько та ін. (Луганськ, 1990), діалектологічних записів студентів Ніжинського університету імені Миколи Гоголя 2010–2016 рр.

У процесі дослідження прислівників, уживаних у мовленні мешканців Східного Полісся, визначено дві групи одиниць: атрибутивні та обставинні прислівники (обставинно-атрибутивні та власне обставинні [1, с. 247]). Атрибутивні прислівники становлять кількісно більшу групу й виражають відношення, що встановлюються внаслідок потрапляння лексичних значень прикметників у придієслівну позицію. Як правило, адвербіалізуються якісні прикметники, морфологічні ознаки яких змінюються. Флексія як показник несамостійного характеру граматичних категорій роду, числа, відмінка в літературній мові замінюється дериваційними суфіксами – -о, -е [1, с. 247]. У діалектному мовленні відбувається заміна на суфікси -о, -а, -у, -и,

-а, -ом, -і, -е, -ій. Більш продуктивними виявилися суфікси -о, -е, -у; менш продуктивними – -ом, -и; малопродуктивними – -а, -і. За допомогою вказаних афіксів ця група постійно поповнюється новими утвореннями.

Група атрибутивних прислівників поділяється на дві підгрупи: прислівники способу дії та прислівники міри і ступеня. За характером сполучуваності з головними компонентами у складі відповідних словосполучень прислівники способу дії можуть поєднуватися тільки з дієсловами. Вони відповідають на питання як? яким чином? і стоять переважно перед дієсловом, як і прикметники стосовно опорного іменника. Атрибутивні прислівники способу дії можуть утворювати синтетичні та аналітичні форми ступенів порівняння. У мовленні мешканців Лівобережжя зафіксовано лише синтетичні діалектні форми. Наприклад: *зб́пка* 'швидко' (С. Р.) [4, с. 8], *шпáрко* 'те саме' (Стод.) [4, с. 40], *шú́бка* 'те саме' (Ст.) [3, с. 234]; *рэготно* 'смішно' (С. Д.) [3, с. 184]; *скупáсна* 'страшно' (Тер., Сдн.) [3, с. 197]; *на́бгом* 'нахильці' (Ст.) [3, с. 130]; *лóвко* 'гарно' (В. К.) [4, с. 23], утворений від іменника біда + не *небедú* 'те саме' (М.-К.) [3, с. 135], [5, с. 84]; *кісно* 'тісно' (Бахм.) [4, с. 19]; *боржій* 'мерщій' (Март.) [4, с. 9]; *уперéк* 'упо-перек' (Хор.) [3, с. 220]; *крадькі* 'крадькома' (Млж.) [3, с. 105]; *жудко* 'бридко' (Пер.) [ДЗС]; *дрóбка* 'грузько' (М.-К) [3, с. 70]; *дюркóм* 'безперервно з дзорчанням' (Крск.) [3, с. 71]; *знéтельки* 'навідліг' (М.-К.) [3, с. 84]; *нахáлом* 'силомиць' (Свд.) [3, с. 135]; *нахутку* 'нашвидко, наспіх' (Крсл.) [3, с. 135]; *нищúмне* 'гісно, нежирно' (М.-К.) [3, с. 137], (Пер.) [ДЗС]; *пратéпам* 'прожогом, вистрибцем, скоком' (М.-К.) [3, с. 172], *протéпом* 'те саме' (См.) [3, с. 172]; *зúмно* 'холодно' (Стод.) [4, с. 17]; *вабигóню* 'спосіб оранки земельної ділянки від країв до середини' (Г., П. С., Пг., Р., Тхн., Чп.), *вразóру* 'те саме' (Дяг., Зм., Кт., Чп.) [3, с. 50], *вабігóню* 'те саме' (Осьм.), *вагóню* 'те саме' (Вл., Ст.), *вобігóн* 'те саме' (Крск.), *вогóню* 'те саме' (Влн., Гбн., Зг., Пльч.) [3, с. 38], *врозгúн* 'те саме' (Н. М.) [3, с. 50]; *усклáд* 'спосіб оранки земельної ділянки від середини до країв' (Вл., Влн., Г., Гбн., Дяг., Зг., Крск., Осьм., Пльч., Р., С.) [3, с. 220], (Н., Том.) [ДЗС].

Зафіксовані прислівники є лексемами локального використання. Вони зазнали відприкметникової адвербіальної деривації. Утворені суфіксальним або прифіксально-суфіксальним способом, атрибутивні прислівники способу дії вказують на риси ментальності поліщуків Лівобережжя.

До групи атрибутивних прислівників належать і ті, які вказують на міру й ступінь. Якщо прислівники способу дії констатують якісну

характеристику динамічної ознаки, то прислівники міри й ступеня – ступінь вияву ознаки. Вони можуть утворювати синтетичні та аналітичні форми ступенів порівняння, де значення надмірності та неповного ступеня в східнополіських говорах передають суфікси, іноді префікси. Наприклад, *багатьо́нна* 'дуже багато' (Лоп.) [4, с. 8], *дава-лénна* 'те саме' (Кчн.) [3, с. 64]; *лавкénно* 'дуже гарно' (С.) [3, с. 112], *красівénно* 'те саме' (Гр.) [3, с. 106]; *найпáче* 'найбільше' (Крсл.) [3, с. 132]; *крі́пко* 'дуже' (Крсл.) [3, с. 106], *крі́єпко* 'те саме' (Кт., Лкш., Мкс., Шст.) [3, с. 106], *вéльми* 'те саме' (Шевч.) [ДЗС]; *дúкше* 'дужче' (Гр.-Ів.) [4, с. 15], (Н., Том.) [ДЗС], *вяльмéй* 'те саме' (Смч.) [3, с. 51]; *грубénно* 'дуже грубо' (Гр.) [3, с. 59], *бу́елéй* 'більше' (Гр.) [3, с. 36]; *ущéрк* 'ущерть' (Кчн.) [3, с. 222]; *трéйки* 'тричі' (М.-К.) [3, с. 216]; *жівше* 'швидше' (Кр.) [4, с. 15], *ганчéй* 'те саме' (Дмш.) [3, с. 53]; *блікше* 'ближче' (Н., Том., Пер.) [ДЗС], *блі́жей* 'те саме' (Шст.) [3, с. 33], *блі́жéй* 'те саме' (М.-К.) [3, с. 33]; *давжéй* 'довше' (М.-К.) [3, с. 64].

Таким чином, прислівники міри й ступеня поєднуються з дієсловами, прикметниками або прислівниками, тобто зі словами, категоріальну семантику яких становить ознаковість, здатна мати різну міру чи інтенсивність вияву [6, с. 449]. Творення прислівників за допомогою суфіксів -енна, -онна, -онно, -енно, які набувають значення збільшеності ознаки, характерне для східнополіських говорів.

Обставинні прислівники позначають різні зовнішні ситуації перебігу дій або станів, вияву інших ознак. Вони характеризують не окремий семантико-синтаксичний компонент (присудок), а вказують на додаткові обставини здійснення предикації [6, с. 451]. Виявлені лексикографічні та зібрані студентами НДУ імені Миколи Гоголя матеріали дозволяють визначити підгрупи обставинних прислівників: 1) прислівники часу, 2) місця, 3) напряду дії або руху, 4) мети, 5) модальні прислівники. Пропонована стаття передбачає розгляд перших трьох груп лексем.

Прислівники часу більшою мірою постали внаслідок адвербіалізації відмінкових форм іменників, які виступали в ролі означень та обставин. Семантика колишніх іменників, що означали часові поняття, в основному "перейшла" до прислівників [7, с. 52]. Виокремилися підгрупи прислівників, які вказують на конкретний час, на вихідну чи кінцеву межу часу. Характеризуючи час, кожен інформатор, який мешкає на Лівобережжі, укладає в нього своє розуміння. Це поняття настільки суб'єктивно абстрагується, що переростає в ширше поняття. До групи прислівників, що вказують на конкретний час,

належать такі лексеми: *щас* 'зараз' (Гв.) [3, с. 236], *з́ра* 'те саме' (Млж.) [3, с. 80], *с́еле* 'те саме' (Мх. С.) [3, с. 193], *тепéрка* 'те саме' (М.-К.) [3, с. 212]; *з́автрьока* 'завтра' (С.) [3, с. 76], *з́автрає* 'те саме' (Вих.) [4, с. 16]; *давнѣй* 'раніше, колись' (М.-К.) [3, с. 64]; *пислязавтра* 'післязавтра' (Н., Том., Март.) [ДЗС]; *загадѣй* 'заздалегідь' (М.-К.) [3, с. 75]; *неко́лі* 'ніколи' (С.) [3, с. 136]; *налі́ета* 'наступного року' (М.-К.) [3, с. 133]; *налі́то* 'влітку' (Пер., Том., Н., Гр.-Ів.) [ДЗС]; *сядні* 'сьогодні' (Буч.) [4, с. 34], *сьо́дні*, *сьо́дня* 'те саме' (Н., Том.) [ДЗС]; *в́ечором*, *ув́ечирі* 'увечері' (Н., Том., Пер., Шевч.) [ДЗС]; *л́етась* 'минулого року, торік' (М.-К., Ор.) [3, с. 114]. У праслов'янській мові прислівник *л́етась* входив до парадигми прислівників на -сь, що означали різні часові поняття у межах доби та року, тобто у нашому випадку 'у літо це' [5, с. 83].

Кількісно меншою є група прислівників, які вказують на вихідну чи кінцеву межу часу: *сві́тком* 'вдосвіта' (Дрім.) [4, с. 32], *сперв́а* 'спочатку' (Н., Пльч., Шевч.) [ДЗС], *папéрвасті* 'те саме' (М.-К.) [3, с. 151]; *прі́цямак* 'присмерком' (Гор.) [4, с. 29], *смеркóм* 'те саме' (Гр.-Ів., Том., Н.) [ДЗС]; *надáлеу* 'надалі' (М.-К.) [3, с. 132]; *дóкі* 'доти' (Н., Том., Шевч.) [ДЗС].

Для вираження значення місця та напрямку існує досить великий прислівниковий арсенал, частина якого розвинулася на ґрунті української мови або постала в праслов'янській чи спільносхіднослов'янській період. В основному прислівники місця утворюються від іменників, прикметників, займенників, що означають широкі просторові поняття. Прийменники, які беруть участь у творенні, сприяють абстрагуванню значення прислівника. Набуваючи в процесі адвербіалізації нового лексичного й граматичного значення, прислівники місця стають своєрідним засобом узагальненого відтворення понять простору. У процесі дослідження виокремилися дві підгрупи прислівників, що визначають напрямок руху або дії. У першій групі розрізняються лексеми зі значенням конкретного місця, по сусідству, поблизу та місця на віддалі: *та́мекі* 'там' (Мс.) [3, с. 210], *та́мика*, *та́мики* 'те саме' (М.-К.) [3, с. 210], *та́мака* 'те саме' (Буч.) [4, с. 34], *та́мка* 'те саме' (Вих.) [3, с. 210], *та́мки* 'те саме' (Гр.) [3, с. 210], *дам* 'те саме' (Ірж.) [4, с. 13], *та́мечки*, *о́ндечки* 'те саме' (Бахм., Стод., Пер., См., Н., Том.) [ДЗС]; *ата́макі* 'тут' (Вих.) [4, с. 7], *ту́та* 'те саме' (Н., Шевч., Ірж., Н.-М., Кр., Дрім., Кт.) [3, с. 217], *о́де* 'те саме' (Кпт.) [3, с. 141], *ту́течки* 'те саме' (Н., Бахм., Мрт., В. К.) [ДЗС], *о́зьдечки* 'те саме' (Лм.); *а́ська* 'ось' (В. К.) [4, с. 7]; *по́плеч* 'поруч' (М.-К.) [3, с. 168].

Як бачимо, у східнополіських прислівниках відбувається своєрідне розширення морфемної структури прислівників за допомогою суфіксів, які допомагають визначити й напрямок дії від якогось предмета чи до нього. Давні прийменники-префікси зберігають свою первісну структуру: *от-* (*од-*) <о^т, *с-* (*з-*) <с^ь. Перед другими префіксом може виступати приставний [і] [5, с. 85]. Наприклад, *абра́тна* 'назад' (М.-К.) [3, с. 23]; *адку́ль* 'звідки' (М.-К.) [3, с. 24], *атку́ль* 'те саме' (Гр., Кмр.) [3, с. 24], *отке́ль* 'те саме' (Пльч.) [3, с. 24], *ату́ля* 'те саме' (Чай.) [4, с. 7]; *сюдо́ю* 'цією дорогою, в цьому напрямі' (Бахм., См., Н. М., Кт., Том.) [ДЗС]; *тудо́ю* 'тією дорогою, в тому напрямі' (Н., Гр.-Ів., Мрт., Стод.) [ДЗС]; *навпросткі́* 'навпростець' (М.-К.) [3, с. 131]; *да́ле* 'далі' (С.) [3, с. 64]; *отцю́да* 'звідси' (Н., Бахм., Ірж., Дрім.) [ДЗС]; *ізве́рху* 'зверху' (Н., Пер., Кр., Кт., Кпт.) [ДЗС]; *ізнутрі́* 'зсередини' (Н., Том., В. К., Шевч.) [ДЗС]; *на́бик* 'набик' (Дрім., Бахм.) [ДЗС]; *за́очи* 'далеко' (Н., Пер., В. К., Н. М.) [ДЗС].

Отже, східнополіські говори вирізняються з-поміж інших специфікою діалектної лексики, яка формувалася залежно від регіональних особливостей мешканців: уживання дифтонгів, акання (білоруська риса), трансформованих росіянізмів. Оскільки прислівник входить до системи частин мови, не беручи до уваги його семантику, ми спробували визначити групи за значенням. Виокремилися означальні та обставинні прислівники, синтаксична характеристика функцій яких повністю відповідає суті їхньої узагальненої семантики. Означальні виражають ознаку дієслова, прикметника чи іншого прислівника, обставинні є виразниками часових, просторових та інших обставин, за яких здійснюється предикація. Діалектні прислівники залишаються ще не вивченими остаточно.

Література

1. Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія : підручник / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
2. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К., 1988. – 273 с.
3. Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наукова думка, 1974. – 260 с.
4. Методичні вказівки з діалектології української мови / уклад. А. С. Зеленько. – Луганськ : ЛДПІ, 1990. – 78 с.
5. Прилипка Н. Архаїчні структури прислівників у поліських говорах / Надія Прилипка // Полісся: мова, культура, історія : матеріали міжнародної конференції / відп. ред. Г. А. Скрипник. – К., 1996. – С. 83–87.

6. Сучасна українська літературна мова : підруч. для студ. філол. спец. / за ред. А. П. Грищенка. – К. : Вища школа, 1997. – 493 с.

7. Прилипка Н. Прислівникове вираження часових значень в українських говорах / Надія Прилипка // Український діалектологічний збірник / відп. Ред. П. Ю. Гриценко. – К. : Довіра, 1977.

Кн. 3. – 1977. – 471 с.

Умовні скорочення

ДЗС – діалектологічні записи студентів НДУ ім. Миколи Гоголя

СТ – Стольне Менського р-ну Чернігівської обл.

С. Д. – Салтикова Дівця Куликівського р-ну Чернігівської обл.

Тер. – Терехівка Чернігівського р-ну Чернігівської обл.

Сдн. – Седнів Чернігівського р-ну Чернігівської обл.

Стод. – Стодоли Ніжинського р-ну Чернігівської обл.

В. К. – Велика Кошелівка Ніжинського р-ну Чернігівської обл.

Бахм. – Бахмач Чернігівської обл.

Март. – Мартинівка Ічнянського р-ну Чернігівської обл.

Хор. – Хоробичі Городнянського р-ну Чернігівської обл.

Млж. – Моложава Городнянського р-ну Чернігівської обл.

Пер. – Перебудова Ніжинського р-ну Чернігівської обл.

М.–К. – Михайло–Коцюбинське Чернігівського р-ну Чернігівської обл.

Крск. – Криськи Коропського р-ну Чернігівської обл.

Свд. – Свидовець Бобровицького р-ну Чернігівської обл.

Крсл. – Красилівка Козелецького р-ну Чернігівської обл.

См. – Смолянка Куликівського р-ну Чернігівської обл.

С. Р. – Стара Рудня Городнянського р-ну Чернігівської обл.

Г. – Гірки Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.

П. С. – Петрова Слобода Корюківського р-ну Чернігівської обл.

Пг. – Погорільці Семенівського р-ну Чернігівської обл.

Р. – Радомка Семенівського р-ну Чернігівської обл.

С. – Савинки Корюківського р-ну Чернігівської обл.

Тхн. – Тихоновичі Сновського р-ну Чернігівської обл.

Чп. – Чепелів Сновського р-ну Чернігівської обл.

Осьм. – Осьмаки Менського р-ну Чернігівської обл.

Вл. – Волосківці Менського р-ну Чернігівської обл.

Влн. – Волинка Сосницького р-ну Чернігівської обл.

Гбн. – Галайбине Борзнянського р-ну Чернігівської обл.

Зг. – Загребелля Сосницького р-ну Чернігівської обл.

Пльч. – Пальчики Бахмацького р-ну Чернігівської обл.

Дяг. – Дягова Менського р-ну Чернігівської обл.

Н. – Ніжин Чернігівської обл.

Том. – Томашівка Ічнянського р-ну Чернігівської обл.

Лоп. – Лопатні Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.

Кт. – Коти Чернігівського р-ну Чернігівської обл.

Лкш. – Лукашівка Чернігівського р-ну Чернігівської обл.
Мкс. – Максим Козелецького р-ну Чернігівської обл.
Шст. – Шестовиця Чернігівського р-ну Чернігівської обл.
Гр. – Гірськ Сновського р-ну Чернігівської обл.
Кчн. – Кучинівка Сновського р-ну Чернігівської обл.
Шевч. – Шевченкове Борзнянського р-ну Чернігівської обл.
Гр.-Ів. – Григоро-Іванівка Ніжинського р-ну Чернігівської обл.
Кр. – Красилівка Бахмацького р-ну Чернігівської обл.
Смч. – Смяч Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.
Дмш. – Домашлин Корюківського р-ну Чернігівської обл.
Н. М. – Нові Млини Борзнянського р-ну Чернігівської обл.
Зм. – Змітнів Сосницького р-ну Чернігівської обл.
Гв. – Гвоздиківка Сновського р-ну Чернігівської обл.
Вих. – Вихостів Городнянського р-ну Чернігівської обл.
Ор. – Орлівка Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.
Буч. – Бучки Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.
Мх. С. – Михальчина Слобода Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.
Дрім. – Дрімайлівка Ніжинського р-ну Чернігівської обл.
Гор. – Городня Чернігівської обл.
Мс. – Миси Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.
Ірж. – Іржавець Ічнянського р-ну Чернігівської обл.
Кпт. – Кіпті Козелецького р-ну Чернігівської обл.
Лм. – Лемеші Козелецького р-ну Чернігівської обл.
Кмр. – Комарівка Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.
Чай. – Чайкине Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.